

**ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՕԲՅԵԿՏԻՆ ՃՇՄԱՐԻՑ
ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԴԵՄԻ ԴԻՏԱՆԿՑՈՒՆԻՑ
ՄՈՏԵՆԱԼՈՒ ՇՈՒՐՁ**

ԳԵՎՈՐԳ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Հոդվածում քննարկվում են մտակառույցների տարբերակման գործընթացին առնչվող որոշ էական դժվարություններ: Շեշտվում է, որ իմացաբանական ինչ որակում էլ դրանք ստանան, ի վերջո պետք է պարզել՝ դրանք ճշմարիտ են, թե՞ ոչ: Մակայն պարզվում է, որ *ճշմարիտ* հասկացության բացահայտման ու որոշակիացման անհնարինության պատճառով տարբերակման գործընթացը հայտնվում է պարադոքսալ իրավիճակում և դեմ առնում անհաղթահարելի պատնեշի: Ուստի առաջարկվում է պատնեշը հաղթահարելու փոխարեն այն շրջանցել և մտակառույցների զանազանում իրականացնել ճշմարիտի հակադիր դիտանկյունից, որը թեև կրկին խիստ խնդրահարույց, բայց լիովին իրականացնելի ճանաչողության գործընթաց է:

Բանալի բառեր – *ճշմարիտ, ճշմարտություն, բացահայտում, սահմանում, նկարագրություն, մտակառույցների տարբերակում, իմացաբանական որակում, բնութագրում, հակադեմ հասկացություն*

Թերևս կասկած չի հարուցում լայնորեն տարածված այն պնդումը, որ *ճշմարիտը* (և/կամ *ճշմարտությունը*) գիտության և փիլիսոփայության առանցքային հասկացությունն է, որովհետև «ճանաչողության հիմանական դրդապատճառը ճշմարտության որոնումն է»¹: Իսկ սա նշանակում է, որ **ինչպիսի մտակառույցներ էլ ամբազրվեն ճանաչողության գործընթացում (ուսումնասիրության ցանկացած օբյեկտի մասին), միևնույնն է, դրանք իմաստալից և/կամ արժեքավոր են այնքանով, որքանով ճշմարիտ են:** Ուստի կարելի է վստահ պնդել, որ մտային ցանկացած գործընթաց (իսկ գիտափիլիսոփայականն առավել ևս) հետամուտ է ճշմարտությանը²: Եվ հենց միայն այս պատճառով շատ կարևոր է սահմանել ու նկարագրել ճշմարիտի էությունը: Բայց *ճշմարիտի* բացահայտման ցանկացած փորձ ձախողվում է, որովհետև բոլոր փորձերն էլ

¹ **Ա. Գուրգալյան**, Ճշմարտության էպիկենտրոնում // «Ռուբիկոն» գեղարվեստական-մշակութաբանական եռամսյա հանդես, 1/11/2007, Եր., էջ 5-6:

² Տե՛ս **Մ. Հ. Ավետիսյան**, Բնագիտության փիլիսոփայական հարցեր / Աշխարհի գիտական պատկերը և փիլիսոփայությունը, Եր., 1984, էջ 19, **Popper R. K.**, Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge, New York, 1962, էջ 229, **Шлик М.**, Будущее философии // Путь в философию: Антология, М., 2001, էջ 70-73 և այլք:

անխուսափելիորեն հանդիպում են անհաղթահարելի պատնեշների: Այդ ձախողումների պատճառն այն է, որ բոլոր տեսակի սահմանումները և/կամ նկարագրությունները (անկախ ուսումնասիրության օբյեկտի ինչ լինելուց) ինքնին ենթադրում են իմացաբանական որակում, այս թվում նաև ճշմարիտ կամ ոչ ճշմարիտ բնութագրմամբ: Ուստի ճանաչողության սուբյեկտը ինքնըստինքյան (ներակայորեն կամ բացորոշ) ստիպված է *ճշմարիտի* սահմանման և/կամ նկարագրության նկատմամբ հաստատել կամ ժխտել *ճշմարիտ* որակումը: Մտացվում է, որ *ճշմարիտ* հասկացության բացահայտման փորձը կամ անհիմաստ է, քանի որ սուբյեկտն արդեն գիտի, թե ի՞նչ է *ճշմարիտը* և այն վերագրում է *ճշմարիտը* բացահայտող մտակառույցներին, կամ էլ այդ մտակառույցներին վերագրում է մի հատկանիշ՝ չիմանալով, թե ի՞նչ է դա: Այսինքն՝ **հնարավոր չէ հասկացություններով արտացոլել ու բառերով արտահայտել *ճշմարիտի* էությունը³: Իսկ բանական մտքի համար որոշակի է միայն այն, ինչի էությունը բացահայտված (սահմանված և/կամ նկարագրված) կամ առնվազն բացահայտելի է⁴:** Հետևաբար, Սոկրատեսի՝ «գեղեցիկը դժվար է»⁵ պնդման համանմանությամբ կարելի է ասել, որ *ճշմարիտն անորոշ է*⁶:

Ճշմարիտի էության բացահայտմանն առնչվող այս և այլ դժվարություններ հաճախ են առաջ բերում սկեպտիկական տարաբնույթ հայացքներ, այդ թվում նաև այնպիսիք, որոնք մերժում են ճշմարտության գոյությունը կամ ճշմարիտ մտակառույցների հնարավորությունը: Մակայն նման ծայրահեղ սկեպտիցիզմն անհիմն է, որովհետև անբացատրելիությունը չի կարող չգոյության փաստարկ լինել, ինչպես որ բացատրելիությունը՝ գոյության: Անսահմանելիությունն ու անբացատրելիությունը ճանաչողության հնարավորության ցուցիչներ են և իրերի կամ երևույթների գոյության ու չգոյության հարցում դերակատարություն ունենալ չեն կարող: Ուստի ճշմարիտի անսահմանելի և անբա-

³ Տե՛ս **Фреге Г.** Мысль. Логические исследования / Логика и логическая семантика: Сборник трудов, М., 2000, էջ 327:

⁴ Որոշակիությունն ապահովելու հարցում սահմանման անհրաժեշտության, ինչպես նաև սահմանելի/անսահմանելի լինելը գոյության/չգոյության փաստարկ չլինելու մասին տե՛ս **Դավիթ Անհաղթ**, Փիլիսոփայության սահմանումները / Երկեր, Եր., 1980, էջ 46:

⁵ **Платон**, Гиппий Большой. Сочинения в четырех томах. Т. 1, СПб., 2006, с. 192.

⁶ *Ճշմարիտ* և *ճշմարտություն* հասկացությունների հարաբերակցությանը, դրանց սահմանմանն ու բացատրությանը վերաբերող դժվարությունների և անհնարինության մասին տողերիս հեղինակը շատ հպանցիկ գեկուցել է 2019 թ. հոկտեմբերին ԵՊՀ փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի 7-րդ միջազգային գիտաժողովում, ինչպես նաև շատ հակիրճ կիրառել է մեկ այլ հոդվածում (տե՛ս **Գ. Հակոբյան**, Արդարությունն ու ճշմարտությունը իրավաբաղաբական ոլորտում. որոշ բարդություններ և դրանց լուծումները // «ՎԷՆ» համահայկական հանդես, 2020, ԺԲ (ԺԸ), թիվ 1 (69), էջ 130-153): Այս նույն հիմնախնդիրը հեղինակն ավելի հանգամանալից վերաբծարծել է մեկ այլ հոդվածում, որում հիմնավորվում է վերը կատարված բոլոր պնդումները (տե՛ս **Գ. Հակոբյան**, Ճշմարիտի էության բացատրման և սահմանման խնդրահարույց բնույթը // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», Եր., 2020, № 3 (33), էջ 39-50):

ցատրելի լինելը նրա գոյաբանական կարգավիճակի վրա ազդել չի կարող, սակայն կարող է դժվարացնել ճանաչողության գործընթացը:

Բանն այն է, որ ինչպես ցանկացած հասկացության հատկանիշի հատկանիշ ինքնըստինքյան նաև տվյալ հասկացության հատկանիշն է, այնպես էլ ցանկացած մտակառույցի բնութագրիչի բնութագրիչ ինքնըստինքյան նաև տվյալ մտակառույցի բնութագրիչն է: Ուստի, քանի որ *ճշմարտությունը* անորոշ հասկացություն է, իսկ *ճշմարիտով* որակելը՝ անորոշ բնութագրություն, ապա բոլոր այն մտակառույցները, որոնք որակվում են *ճշմարիտով*, ինքնըստինքյան բնութագրվում են նաև որպես *անորոշ*: Այսպիսով, ստացվում է անհեթեթ մի իրադրություն. եթե միտքը ճշմարիտ է, ապա այն անորոշ է, որովհետև անորոշ է, թե ի՞նչ է *ճշմարիտը*: Մինչդեռ ճշմարտությանը հասնելը (տիրապետելը) պետք է բացառեր ամեն տեսակի անորոշություն:

Այս պարադոքսալ իրադրությունը, սակայն, փիլիսոփայական մտքին բնավ էլ խորթ չէ: Փիլիսոփայության պատմության մեջ կարելի է գտնել բազմաթիվ նման իրավիճակներ. այդպիսին են, օրինակ, Ջենոնի հանրահայտ ապորիաները և բոլոր պարադոքսները: Իսկ *Ժամանակի* էության բացատրությանը վերաբերող օգոստինոսյան մտորումներում նկարագրվում է հենց այսպիսի մի իրադրություն. «... ինչի՞ մասին ենք մեր առօրյա խոսակցության մեջ խոսում ավելի հեշտությամբ ու հասկանալի կերպով, քան Ժամանակի: .... Ուրեմն ի՞նչ է Ժամանակը: Եթե որևէ մեկը չի հարցնում ինձ, ես գիտեմ՝ ի՞նչ է այն: Եթե ցանկանամ բացատրել ինձ հարցնողին, ապա չգիտեմ»⁷: Այս պնդման համանմանությամբ անհասկանալի և խնդրահարույց ոչինչ չկա, եթե ինչ-որ գաղափար որակվում է ճշմարիտով՝ անկախ բնութագրվողի իրականում ճշմարիտ լինելուց կամ չլինելուց: Մակայն, ինչպես ցույց տրվեց, իրադրությունը դառնում է անհասկանալի և անհեթեթ, եթե հարցադրման սլաքներն ուղղվում են դեպի ճշմարտության էությունը: Իսկ հարցադրման այդպիսի ուղղվածությունը և՛ արդարացված է, և՛ բնական:

Հաշվի առնելով պարադոքսալ այս իրավիճակը՝ կարելի է քննարկել *ճշմարտությունից* հրաժարվելու առաջարկներ, իսկ դրանք ո՛չ սակավ են, ո՛չ էլ՝ անհիմն: Մի շարք մտածողներ առաջարկում են *ճշմարտությունը* փոխարինել *հավաստիություն*, *ճիշտ*, *ճշմարտանմանություն*, *վավերականություն* և այլ նմանատիպ բնութագրիչներով: Իսկ հետադրյալական որոշ փիլիսոփաներ էլ պնդում ու փաստարկում են, թե «... ճշմարտություն հասկացության նշանակությունը լիովին սպառվել է, և այն պետք է դուրս մղվի ոչ միայն փիլիսոփայությունից, այլև գիտությունից»⁸:

⁷ Օգոստինոս Երանելի, Խոստովանություններ, Եր., 2008, էջ 292-293:

⁸ Губанов Н.Н., Губанов Н.И., Критерии в системе научного знания. // Гуманитарный вестник МГТУ им. Н.Э. Баумана, Раздел: Гуманитарные науки в техническом университете, Рубрика: Философские науки, М., 2016, вып. 2, с. 5.

Մակայն այս առաջարկներն անընդունելի են առնվազն այն պարզ պատճառով, որ հնարավոր հրաժարումը բնավ էլ խնդրի լուծում չէ: Բայց եթե նույնիսկ հրաժարումը խնդրի լուծում լիներ, ապա այդ դեպքում էլ անհնարին կլիներ դրա իրականացումը հենց այն նույն պատճառով, որն արգելակում է ճշմարտության էության բացահայտման գործընթացը. ինչպես սահմանման ու բացատրման դեպքերում, այնպես էլ հնարավոր փոխարինման ու հրաժարման բոլոր փորձերում ճանաչողության սուբյեկտը ինքնըստինքյան պետք է հանդես գա ճշմարտության դիրքերից: Եվ կատարվի, որ ճանաչողության սուբյեկտը, որը «... ժխտում է ճշմարիտ հասկացության անհրաժեշտությունը, ստեղծում է *ինքնահղման պարադոքսալ իրադրություն*՝ սեփական հիմնադրույթներն իր իսկ ուսմունքի վրա խարսխելու անհրաժեշտություն»⁹: Եվ կրկին. որպեսզի ճանաչողության սուբյեկտը հրաժարվի ճշմարտությունից, պետք է հստակ սահմանազատի ու որոշարկի այն, ինչից հրաժարվում է, այսինքն՝ բացահայտի ճշմարտության էությունը: Բայց եթե հնարավոր է բացահայտել ճշմարտության էությունը, ապա ինքնաշխատորեն վերանում է այն բուն պատճառը, որով հիմնավորվում են ճշմարիտից հրաժարվելու բոլոր առաջարկները: Ուստի ակնհայտ է, որ **պարզապես անկարելի է հրաժարվել ճշմարտությունից, եթե նույնիսկ այդ հրաժարումը առկա փակուղային իրադրության կարգավորման տարբերակ լիներ:**

Այստեղ (և այլուր) ասվեց, որ թեև հնարավոր չէ բացահայտել *ճշմարտության* էությունը, միևնույնն է, և՛ գիտության, և՛ փիլիսոփայության բոլոր նպատակներն էլ լծորդված և/կամ ուղղված են ճշմարտությանը: Իսկ սա (ի թիվս այլնի) նշանակում է, որ և՛ գիտությունն ու փիլիսոփայությունը, և՛ հոգևոր մշակույթի մնացած բոլոր ձևերը պարզապես հարկադրված են **հաշվի առնել էական այն տարբերությունները, որոնք անհրաժեշտաբար առկա են *ճշմարիտով* բնութագրված, իմացաբանական մեկ այլ բնութագրիչով որակված կամ էլ ընդհանրապես չբնութագրված մտակառույցների միջև:** Իսկ տարբերակման կամ գանազանման հնարի կիրառության համար, ինչպես ակնհայտորեն երևում է տրամաբանության դասագրքերի բացատրություններում¹⁰, համեմատվող գաղափարների բացահայտված և որոշարկված հատկանիշների առկայությունն անհրաժեշտ պայման է:

Այսպիսով՝ քանի որ գիտափիլիսոփայական խոսույթի ծավալման ընթացքը (բացորոշ և ներակայորեն) հենված ու հարատուորեն գուճակցված է *ճշմարիտով* և այլ բնութագրիչներով որակված ու չորակված մտակառույցների տարբերակման գործընթացին, իսկ *ճշմարիտի* էությունն էլ չի որոշարկվում, բայց միևնույն ժամանակ ճշմարիտից

⁹ Նույն տեղում, էջ 5-6:

¹⁰ Տե՛ս **Հ. Ա. Գևորգյան, Վ. Խ. Բաղդասարյան**, Տրամաբանություն, Եր., 2015, էջ 63-64, **Գ. Ա. Բրուտյան**, Տրամաբանության դասընթաց: Դասագիրք բուհերի համար, Եր., 1987, էջ 90:

հրաժարվել հնարավոր չէ, ուստի հարկավոր է դիմել մի այնպիսի միջոցի, որով հնարավոր կլինի իրականացնել այս զանազանումը՝ հաղթահարելով *ճշմարիտի* էության անորոշության պատճառով հարուցված պատնեշը: Եվ այս համատեքստում իմաստ ունի անդրադառնալ ճանաչողության գործընթացում մեթոդաբանական նոմինալիզմի ընձեռած հնարավորություններին:

Մեթոդաբանական նոմինալիզմը փիլիսոփաներն ու գիտնականները օգտագործում են վաղուց, բայց որպես մեթոդաբանական հայեցակարգ այն մշակել ու գիտափիլիսոփայական համայնքին է ներկայացրել Կ. Փոփերը: Նա, մեկնարկելով միջնադարյան ունիվերսալիաների հայտնի հիմնախնդրից, կառուցարկում է գիտական ճանաչողության՝ միմյանց հակադիր մեթոդական երկու մոտեցում: Փոփերը, միջնադարյան ռեալիզմը վերանվանելով էսենցիալիզմ, վերջինիս համանմանությամբ ներկայացնում է մեթոդական մի մոտեցում, որի շրջանակում ճանաչողության սուբյեկտը նպատակադրվում է բացահայտել ճանաչողության օբյեկտի էությունը՝ պատասխանելով «ի՞նչ է սա» հարցին¹¹: Իսկ միջնադարյան նոմինալիզմի համանմանությամբ պոստպոզիտիվիզմի հիմնադիրը կառուցարկում է մեթոդաբանական նոմինալիզմը, որով առաջնորդվելիս ճանաչողության սուբյեկտը փորձում է բացատրել իրերի ու երևույթների վարքային դրսևորումները: Մեթոդաբանական նոմինալիստները, ի հակադրություն էսենցիալիստների, չեն կենտրոնանում բառերի ու հասկացությունների բացատրությունների ու սահմանումների վրա՝ դրանց տալով բացառապես գործիքային նշանակություն: Նրանք հարկ եղած դեպքում ազատորեն ներմուծում են նոր եզրույթներ կամ կիրառում են հները՝ անկաշկանդ «... անտեսելով դրանց նախնական իմաստները»¹²:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Փոփերը, գաղտնիք չէ, որ արդի բնագիտությունն առավելապես նոմինալիստական է. արդի ֆիզիկոսները չեն փորձում բացահայտել ատոմների կամ լույսի էությունը, թեև ազատորեն կիրառում են *լույս* և *ատոմ* հասկացությունները: Նույնը կարելի է պնդել նաև կենսաբանների վերաբերյալ: Ճիշտ է, թեև ինչ-որ փիլիսոփա կարող է նրանցից պահանջել պատասխանել՝ «ի՞նչ է կյանքը» կամ «ի՞նչ է էվոլյուցիան» հարցերին, և չի էլ բացառվում, որ ինչ-որ կենսաբան էլ հակված լինի կատարելու այսպիսի առաջադրանքներ, սակայն «... գիտական կենսաբանությունը զբաղվում է լիովին այլ խնդիրներով և կիրառում է բացատրական ու նկարագրական մեթոդները ճիշտ այնպես, ինչպես դրանք կիրառվում են ֆիզիկայում»¹³:

Մեթոդաբանական նոմինալիզմը լայնորեն կիրառվում է նաև փիլիսոփայական ճանաչողության գործընթացներում և ինքնըստիսության

¹¹Տե՛ս **Popper K.**, *The Poverty of Historicism*, New York, 1964, էջ 27:

¹² Նույն տեղում, էջ 29:

¹³ Նույն տեղում:

տարածվում է ճշմարտության հիմնահարցի վրա: Այս պնդումը լիովին հիմնավորելու համար բավական է միայն վկայակոչել Գ. Ֆրեգեի այն ուսումնասիրությունը, որում փիլիսոփան (ի թիվս այլնի) տեղորոշում է ճշմարտության կեցութավայրը՝ միննույն ժամանակ վստահ լինելով, որ *ճշմարտությունն* անսահմանելի է¹⁴:

Հենց այս նույն՝ մեթոդաբանական նումինալիզմի դիրքերից են հիմնախնդրին մոտենում (անցյալի ու ներկայի) բազմաթիվ այլ փիլիսոփաներ, որոնք փորձում են բացահայտել, թե ինչպիսի՞ն պետք է լինի մտակառույցը, որպեսզի այն իրավացիորեն համարվի ճշմարիտ¹⁵:

Վերջապես՝ նումինալիստական մոտեցմամբ է, որ պարզորոշ նկատվում և արձանագրվում է *ճշմարտության*՝ մտքի իմացաբանական բնութագրիչի գործառությանը վերաբերող համընդհանուր ընդունելություն գտած պնդումը:

Մեթոդաբանական նումինալիզմի կիրառությունը և՛ գիտական, և՛ փիլիսոփայական ճանաչողության գործընթացներում շարունակաբար ունեցել է և ներկայումս էլ ունի նպաստավոր դերակատարություն: Այն բավականին ամուր հիմք է ապահովում գիտափիլիսոփայական խոսույթում *ճշմարիտ* բնութագրիչի կիրառության համար, թեև թույլ չի տալիս բացահայտել, թե ի՞նչ է *ճշմարիտը*, որի առկայության դեպքում վերջնականորեն պարզ կլինեն, թե հետևաբար ի՞նչ չեն *ճշմարիտով* որակված մտակառույցները, որ չեն այլ բնութագրիչներով որակվածներն ու չորակվածները: Ուստի կարելի է պնդել, որ մեթոդաբանական նումինալիզմի շրջանակում *ճշմարիտ* բնութագրիչի մասին կարելի է իմանալ այն, ինչն առանց այդ էլ պարզ դիտարկման միջոցով հայտնի է:

Այս իրավիճակը, սակայն, լիովին բնական է: Եվ տարօրինակ կլինեն, եթե նումինալիստական մոտեցումը, որի բուն առանձնահատկությունն ու առավելություններից մեկը էութենական պարզաբանումներից խուսափելն է, *ճշմարիտի* էության բացահայտման հնարավորություն ընձեռներ: Ուստի նումինալիստական մոտեցում կիրառելը ճշմարտության հիմնախնդրում շատ նպաստավոր է, բայց ոչ այնքան, որ ստեղծվի *ճշմարիտ* և այլ բնութագրիչներով որակված կամ չորակված մտակառույցների զանազանմանն առնչվող փակուղին հաղթահարելու հիմք:

Իսկ ինչ վերաբերում է մեթոդաբանական էսենցիալիզմին, որը Փոփերը հակադրում է նումինալիզմին, ապա այն միշտ կիրառելի է փիլիսոփայության մեջ: Վաղ անցյալում, երբ դեռ նոր էր ձևավորվում փիլի-

¹⁴ Տե՛ս Փրեբե Գ., նշվ. աշխ., էջ 326-342:

¹⁵ Տե՛ս **Аристотель**, *Метафизика*. Сочинения в четырех томах, том 1, М., 1976, էջ 141, **Glanzberg M.**, "Truth", Introduction // The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Fall 2018 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/truth/> (մուտք 23.12.19), **Губанов Н. И., Губанов Н. Н.**, Об универсальной концепции истины // Вестник ВГУ, Научные доклады, Серия: Философия, № 3, 2016, էջ 24, էջեր 21-32, **Губанов Н. И., Губанов Н. Н.**, Об универсальной концепции истины // Вестник ВГУ, Научные доклады, Серия: Философия, № 3, Воронеж, 2016, էջ 26 և այլն:

սովայական համակարգված մտածողությունը, էսենցիալիստական մոտեցումը անհրաժեշտաբար հարկավոր էր, որպեսզի հասունանային դեռևս սաղմնային վիճակում գտնվող փիլիսոփայության եզրույթների էությունները: Հետագայում, փիլիսոփայական մտքի զարգացմանը զուգընթաց, բացահայտման գործընթացի հարկավորությանը հավելվեց նաև առկա բազմաթիվ խառնաշփոթությունները պարզաբանելու, հասկացությունների ավելորդ բեռնվածությունը թոթափելու և հնարավոր սխալները հեռացնելու կարիքը: Իսկ կարգավորման և շտկման այս գործընթացն իրականացնելու համար էսենցիալիստական մոտեցումը, այսինքն՝ ճանաչողության օբյեկտի սահմանումը (էության բացահայտումը), պարզապես անհրաժեշտություն է: «Որովհետև ով չզիտի սահմանումը, նա սխալ է մտածում բոլոր այն բաների մասին, որոնք բնականորեն բխում են այդ նույն իրից»¹⁶:

Ճշգրտման այս գործընթացի կարիքն առկա է նաև ներկայումս, և հավանաբար կարելի է պնդել, որ այն միշտ էլ տեղի է ունենալու փիլիսոփայական մտքում, ուստի մեթոդաբանական էսենցիալիզմը փիլիսոփայական գործընթացներում անփոխարինելի տեղ ու դեր ունի:

Հատկանշական է նաև այն, որ, ըստ դասագրքային արձանագրություն ստացած պնդման, փիլիսոփայությունը միշտ սկսվում է (կրկին) «սկզբից», հետևաբար մեթոդաբանական էսենցիալիզմի կարիքը զգացվում է միշտ ու վերստին՝ կրկնելու համար այն նույն գործառույթը, որն իրականացվել է փիլիսոփայության ծագման ժամանակ: Նաև փաստ է, որ հասկացությունների կառուցարկման և բոլոր տիպի մտակառույցների փոխհարաբերությունների կարգավորման այս նույն գործառույթները փիլիսոփայությունն իրականացնում է ինչպես հոգևոր մշակույթի բոլոր ձևերի, այնպես էլ գիտության նկատմամբ: Եվ բնավ պատահական չէ, որ Վիեննական խմբակի հիմնադիր Մ. Շլիկը, որի աշխատությունները համարվում են նորպոզիտիվիզմի (տրամաբանական պոզիտիվիզմ) մանիֆեստներ, փիլիսոփայության էությունն ու գործառույթը հանգեցնում է գիտական պնդումների իմաստների պարզաբանմանը¹⁷:

Այն, որ հնարավոր չէ փիլիսոփայությունը (չի կարելի կամ պետք չէ) սահմանափակել միայն իմաստների պարզաբանման գործառույթով, դասագրքային ճշմարտություն է, բայց այն համոզմունքը, որ փիլիսոփայությունը (ի թիվս այլոց) անհրաժեշտաբար ունի և կատարում է այս գործառույթը, կասկածի տեղիք տալ չի կարող: Ուստի մեթոդաբանական էսենցիալիզմը միշտ էլ կիրառվում է ինչպես գիտության, այնպես էլ հոգևոր մշակույթի բոլոր այն ձևերի նկատմամբ, որոնց առնչակցվում է կամ երբևիցե կառնչակցվի փիլիսոփայությունը:

¹⁶ **Դավիթ Անհաղթ**, նշվ. աշխ., էջ 46:

¹⁷ Տե՛ս **Шлик М.**, նշվ. աշխ., էջ 72-75:

Հասկանալի է, որ էսենցիալիստական մոտեցման գործառույթն այսքանով չի ավարտվում, սակայն որքան էլ մեծ լինեն դրա դերն ու նպաստը, միևնույնն է, այն արդյունավետ չէ, եթե խնդիրը *Ճշմարիտ* բնութագրիչը ուղղակիորեն բացահայտելն է:

Այստեղ հարկավոր է նշել, որ ն' էսենցիալիստական, և ն' նումինալիստական շրջանակներում կարելի է կիրառել նաև ճանաչողության, այսպես կոչված, ժխտողական, անճառելի կամ բացասող (ապոֆատիկ) եղանակը, որի պարագայում հարցադրումները (ի՞նչ է, ինչպե՞ս է գործառույթը *Ճշմարտությունը* և այլն) կվերածվեն իրենց հակասություններին (ի՞նչ չէ, ինչպե՞ս չի գործառույթը *Ճշմարտությունը* և այլն): Այս եղանակը՝ որպես հաստատողական, ճառելի, պնդող (կատաֆատիկ) եղանակի փոխարինող, լրացում և հակադրություն, կիրառվել է դեռևս անտիկ ժամանակներից: Բայց այն իր կուռ իմաստավորումը ստացել է Դիոնեսիոս Արիսպագացի հեղինակի անունը կրող սակավաթիվ երկերում, ըստ որոնց՝ ճանաչողության գործընթացը կարելի է իրականացնել նաև հաստատմանը հակասող, այսինքն՝ ժխտողական ձևով: Իսկ այդպիսի բավականին հաջողված մի փորձ է Արեոպագիտիկներում նկարագրվող և կիրառվող մեթոդը: Արեոպագիտիկների հեղինակը պնդում է, որ Աստծուն հաստատական հատկանիշ վերագրել հնարավոր չէ, որով էլ կարելի լիներ ճանաչել Նրան, սակայն լիովին հնարավոր է և պիտո Աստծուն ճանաչել ժխտական հատկանիշներով՝ հայեցողությունը վերածելով զարմացման ու հափշտակության, որովհետև Աստված «... ոչ է՛ եւ ոչ է՛լ ինչ-որ [ման] բան է կոչում»¹⁸:

Ճանաչողության այս եղանակը կամ դրա տարրերի կիրառությունը բազմիցս նկատվել ու մատնացույց է արվել անտիկ և դասական շրջանների հույն փիլիսոփաների հայացքներում: Օրինակ՝ Սոկրատեսին հաջողվում է բացատրել, թե ինչ չէ Բարիքը, սակայն այն հարցը, թե ի՞նչ է Բարիքը, այդպես էլ մնում է անպատասխան: Սրա պատճառը «...թերևս այն է, որ բառերով ու կատաֆատիկորեն պարզապես հնարավոր չէ լրիվությամբ արտահայտել Բարիքը: Ավելի հեշտ է ասել, թե ինչ չէ Բարիքը, որովհետև Սոկրատեսի դեյմոնը նրան հետ էր պահում միայն սխալ լուծումներից, իսկ ճշմարիտները երբեք չէր հուշում»¹⁹:

Ունենալով Սոկրատեսն իրոք այդպիսի դեյմոն, թե՛ ոչ, լիովին այլ (այստեղ՝ ոչ էական) հարց է, բայց որ Սոկրատեսը, վերջինիս ունկրնդիքները և հետագայի վերլուծաբանները գիտակցել ու գիտակցում են նրա հայացքներում առկա ժխտողական եղանակի տարրերը, կասկածի ենթակա չէ: Ավելին. դրանք սոկրատեսյան զրույցներում երբեմն այնքան վառ

¹⁸ **Դիոնեսիոս Արիսպագացի**, Աթենացիների Դիոնեսիոս Արիսպագացի եպիսկոպոսի [թուղթը] էփեսացիների Տիմոթեոս եպիսկոպոսին խորհրդական աստուածաբանության մասին // Գանձասար, Բ, Եր., 1992, էջ 148:

¹⁹ **Антаков С. М.** Фундаментализм и его отрицания в философии науки (наука как предмет философии) // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Социальные науки, Нижний Новгород, 2007, № 1, с. 301.

են արտահայտվում, որ որոշ տեսաբաններ դիոնեսյան աստվածաբանության անճանելի եղանակի հիմնադիր համարում են Պլատոնին: Բայց այս կարծիքը բավարար հիմք չունի: Փաստն այն է, որ դեռևս նախասոփարայան փիլիսոփայության մեջ հաճախ են շրջանառվել ժխտողական ճանաչողության եղանակի տարրեր, որոնք առավել կուռ, բայց սաղմնային ձևով երևան են եկել նաև Պլատոնի երկխոսություններում²⁰:

Ճանաչողության այդ եղանակի տարրեր կարելի է գտնել ոչ միայն Արեոպագիտիկներին ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող փիլիսոփայական կամ ոչ փիլիսոփայական հայացքներում: Այն, որ Արեոպագիտիկներում խտացվել ու համակարգվել է ապոֆատիզմը, իսկ հետո էլ ի հայտ է եկել վերջինիս վիթխարի ազդեցությունը, բնավ չի նշանակում, որ ճանաչողության ժխտողական մոտեցումը պարտադիր պետք է սկիզբ առնի Արեոպագիտիկներից²¹: Ճիշտ հակառակը՝ այդպիսի եղանակը հնարավոր է եղել համակարգել ու ինչ-որ ձևով կենսագործել, որովհետև այն ներհատուկ է մարդու ճանաչողության սուբյեկտի մտածողությանը և գործարկվում է հաստատողականին զուգահեռ՝ երբեմն նպատակայնորեն, իսկ հաճախ էլ չգիտակցված:

Չօգուտ այս պնդման խոսում են նաև փաստերը, որ ժխտողական եղանակի բազմաթիվ տարրեր առկա են Աստվածաշնչի ամենահին գրքերում, իսկ միջնադարում արդեն խորապես գիտակցվել ու որպես համակարգված ուսմունքներ ներկայացվել են ճանաչողության հաստատական և ժխտողական եղանակների համադրական կիրառություններ: Ուստի բնավ պատահական չէ, որ «... Գրիգոր Տաթևացու կարծիքով՝ դրանք չեն հակասում միմյանց...»²²:

Այս պնդման օգտին է խոսում նաև Ա. Ն. Չանիշևի՝ պլատոն-արիստոտելյան «գարմանքի» հոգեբանական գործոնի տեսությունը, ըստ որի՝ ճանաչողության սուբյեկտը, նախքան «... ինչ-որ բան ճանաչելուն հակվելը, պետք է գիտակցի, որ ինքն այդ չգիտի»²³: Բայց հասկանալի է, պարզաբանում է Չանիշևը, որ բանական մտքի համար բացարձակ չիմացությունն անհնար է, ուստի երբ խոսվում է չիմացության մասին, հարկ է հաշվի առնել, որ «չիմացություն» ասվածը կա՛մ թերի իմացությունն է, կա՛մ էլ այնպիսի իմացությունը, որը չի կարելի բնութագրել որպես ճշմարիտ: Այսինքն՝ ճանաչողության գործընթացում հաստատական և ժխտողական մոտեցումները ինքնըստինքյան ու հաճախ էլ ինքնաշխատորեն գործում են զուգակցված:

²⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Carabine Deirdre**, *The Unknown God: Negative Theology In The Platonic Tradition: Platoto Eriugena*, Louvain, 1995, էջ 21:

²¹ Տե՛ս **Kempers B.**, *The Fame of Fake, Dionysius The Areopagite: Fabrication, Falsification, and The "Cloud Of Unknowing" // How the West Was Won: Essays on Literary Imagination, the Canon, and the Christian Middle Ages for Burcht Pranger*, Brill's studies in intellectual history; v. 188, Leiden-Boston, 2010, էջ 310:

²² **Ս. Զաքարյան**, Աստծո անվանումների հարցը Գրիգոր Տաթևացու ուսմունքում // «Հայագիտության հարցեր», Եր., 2021, թիվ 2 (23), էջ 174:

²³ **Чанышев А. Н.** *Начало философии*, М., 1982, с. 11.

Այս երկու մոտեցումների՝ ճանաչողության սուբյեկտի մտածողությանը ներհատուկ լինելու իրողությունը, ի թիվս բազմաթիվ այլ դեպքերի, ակնհայտորեն երևում է նաև Բ. Մպինոզայի (Հեգելի վերածնակերպված տարբերակով) հանրահայտ դարձած՝ «Բոլոր սահմանումները ժխտումներ են» (*Omnis determinatio est negatio*) ասույթում: Հայտնի է, որ և՛ ասույթի հեղինակը, և՛ այն քննարկող ու իրենց հայացքներում վերարժարժող շատ փիլիսոփաներ այս պնդումը դիտարկել են առավելապես գոյաբանության տիրույթում: Մակայն, բացի այն փաստից, որ այս պնդման ազդեցությունն ակնհայտորեն առկա է իմացաբանական հիմնախնդիրներում (առաջին հերթին Բ. Կանտի գնտեռլոգիզմի և գերմանական դասական ողջ փիլիսոփայության մեջ)²⁴, չի կարելի չնկատել, որ ասույթն ինքնին իմացաբանական բնույթի է:

Այս ամենը փաստում է, որ ճանաչողության սուբյեկտի մտածողությանը ներհատուկ է ճանաչողության ոչ միայն հաստատողական եղանակը, այլև՝ ժխտողականը:

Գիտելիքի հայթայթման, փոխանցման, ստացման հաստատական և ժխտական եղանակների փոխմիաձուլված լինելը արտահայտվում է ճանաչողության գործընթացի ոչ միայն անհատական, այլ նաև (հաճախ ներակայորեն) խմբային մակարդակներում՝ միմյանց հակադրվող գիտափիլիսոփայական ուղղությունների անմիջական և/կամ հեռահար բանավեճերում:

Հայտնի է, որ սոփեստները, չնայած նրանց նկատմամբ հնուց եկող բացասական վերաբերմունքին, մի շարք դրական ծառայություններ են մատուցել գիտափիլիսոփայական մտքի զարգացմանը: Սոփեստները, «... խախտելով մտածողության դեռևս չբացահայտված օրենքները, նպաստեցին դրանց բացահայտմանը»²⁵: Այսինքն՝ սոփեստները միտումնավոր կառուցարկել են ճշմարիտ մտակառույցներին հակադեմ մտակառույցներ ու կարիք առաջացրել բացահայտելու և համակարգելու մտածական այն գործընթացները, որոնք հանգեցնում են ճշմարտության խեղաթյուրմանը: Մրանով սոփեստները, փաստորեն, իրենց հակադրվող փիլիսոփաներին (հանձին, ասենք, Արիստոտելի) անուղղակիորեն պարտադրեցին հերքել սոփեստական պնդումները՝ ցույց տալով դրանց թերությունները: Իսկ այդ թերությունները կարող էին լիովին բացահայտվել, ցուցադրվել և մերժվել միայն այն դեպքում, եթե գոյություն ունենային համակարգայնորեն մշակված գործիքակազմ ունեցող համապատասխան հայեցակարգեր: Ուստի, սոփեստների խմբային գիտական գործունեությանն ի պատասխան, հիմնադրվեցին մտածական գործընթացները կարգավորող համակարգեր, որոնցից ա-

²⁴ Տե՛ս Կ. Մ. Melamed, “Omnis determinatio est negatio”: determination, negation, and self-negation in Spinoza, Kant, and Hegel, *Spinoza and German Idealism*, edited by Eckart Förster and Yitzhak Y. Melamed, New York, 2012, էջ 176, 196 և այլն:

²⁵ Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии, М., 1981, с. 204.

մենաէականը ձևական, դասական և/կամ ավանդական կոչվող տրամաբանությունն գիտակարգն է: Եվ անկախ այն բանից՝ իրավացին սուփեստնե՞րն էին, թե՞ նրանց հակադրվողները, միևնույնն է, պատմական փաստն այն է, որ խմբերի մտավոր հակադիր, այս դեպքում՝ կրկնակի ժխտողական գործունեության միջոցով ստացվել է ճանաչողության առաջընթաց՝ լինելով գիտափիլիսոփայական խոսույթների ծավալման պատճառ նաև այսօր (երբեմն էլ՝ հուն, կաղապար, միջավայր, ուղի):

Հասկանալի է, որ ո՛չ սուփեստների, ո՛չ Սոկրատեսի, ո՛չ Արիստոտելի, ո՛չ էլ Սպինոզայի կամ Արիոպագիտիկների հեղինակի անմիջական նպատակը *ճշմարիտ* բնութագրիչի էության բացահայտման հաջողված եղանակ մշակելը չէր: Բայց նրանց հիմնադրած ու զարգացրած եղանակը, անկախ նրանց կամքից ու նպատակներից, կարող է նպաստավոր լինել *ճշմարտության* էությանն առնչվող դժվարությունները հաղթահարելու հարցում: Այսինքն՝ ինչպես Սոկրատեսն էր հաջողությամբ բացատրում, թե ինչ չէ Բարիքը, և այդ բացատրությամբ նպաստում Բարիքի էության բացահայտմանը, այնպես էլ՝ ի՞նչ է *ճշմարտությունը* հարցը կարելի է փոխարինել ի՞նչ չէ *ճշմարտությունը* հարցով: Կամ, որ նույնն է՝ ինչպես Արիոպագիտիկներն են առաջարկում, ճանաչել Աստծուն՝ ժխտելով այն ամենը, ինչ որ Աստված չէ և/կամ Աստծո հատկանիշը չէ, այնպես էլ կարելի է *ճշմարիտի* նկատմամբ կատարել (գործնականում անվերջ թվով) ժխտում և ժխտողաբար որոշակիացնել *ճշմարիտի* սահմանները: Եվ այս եղանակի գործադրմամբ ցանկացած մտակառույց, որով կսահմանվի և/կամ կբացատրվի *ճշմարիտի* ինչ չլինելը, կունենա ճշմարիտ լինելու այնքան հավանականություն, որքան բոլոր այն սահմանումներն ու նկարագրությունները, որոնցով *ճշմարիտի* էության բացահայտման փորձ չի կատարվում: Այդ մտակառույցները կարող են նաև որակվել *ճշմարիտ* բնութագրիչով և չառաջացնել պարադոքսալ իրավիճակ նույնիսկ այն դեպքում, եթե հարց տրվի, թե արդյոք ճշմարիտ են այն սահմանումն ու նկարագրությունները, որոնք բացահայտում են *ճշմարիտի* ինչ չլինելը:

Պարադոքսալ իրադրություն ստեղծելուց խուսափելն այս միջոցով լիովին հնարավոր է, որովհետև երբ ինչ-որ հասկացության ամբողջ ծավալի նկատմամբ կատարվում է ժխտական պնդում (այս դեպքում՝ ժխտական սահմանում), դրանով իսկ այդ հասկացությունը (այս դեպքում՝ սահմանվողը) ամբողջությամբ դուրս է դրվում պնդող մտակառույցի ծավալից՝ տրամաբանական ընդհանուր-ժխտական (E տիպի) դատողության տերմինների բաշխվածության համանմանությամբ²⁶:

Վերադառնալով էսենցիալիստական և նոմինալիստական մոտեցումներին՝ միանգամից նշենք, որ մեթոդաբանական նոմինալիզմի

²⁶ Տե՛ս Հ. Ա. Գևորգյան, Վ. Խ. Բաղդասարյան, նշվ. աշխ., էջ 93:

շրջանակում ժխտողական եղանակի գործադրումը գրեթե ամբողջովին իմաստագուրկ է: Ճանաչողության գործընթացը նումինալիստական մոտեցմամբ (նաև հաստատական եղանակով) սկզբունքորեն չի կարող հանդիպել այն պատնեշին, որի առաջ կանգնում է սուբյեկտը *Ճշմարիտի* էությունը բացահայտելիս, որովհետև նումինալիզմը, ինչպես արդեն ասվեց, անտեսում և շրջանցում է էությունական հարցերը: Հետևաբար ինքնընդստինքյան վերանում է ժխտողական եղանակին դիմելու կարիքը:

Իրադրությունը լիովին այլ է ժխտողական եղանակի՝ էսենցիալիստական մոտեցմամբ կիրառության դեպքում: Հասկանալի է, որ *Ճշմարիտի* էության բացահայտումը ենթադրում է հենց էսենցիալիստական մոտեցում, որում էլ առաջադրվում է «ի՞նչ է ճշմարտությունը» հարցը, ուստի ժխտողական եղանակի գործադրումն այս մոտեցման մեջ արդարացված է: Սակայն այստեղ էլ առաջանում է արդյունավետությանը վերաբերող խնդիր, որովհետև ակնհայտ է, որ ժխտողական եղանակից կարելի է ակնկալել խիստ սահմանափակ արդյունք, մասնավորապես *Ճշմարիտի* էության սահմանների ժխտական որոշարկումը: Մի արդյունք, որը որակված և չորակված մտակառույցների զանազանման խնդրի լուծմանն առանձնակի օգուտ տալ չի կարող: Այսինքն՝ եթե *Ճշմարտության* նկատմամբ ժխտվեն բոլոր հնարավոր այն հատկանիշները, որոնք վերագրելի չեն *Ճշմարիտ* հասկացությանը (սա է ենթադրում ժխտողական եղանակը), ապա կստացվի առանց այդ էլ հայտնի մի կրկնաբանություն՝ *Ճշմարտությունն* այն չէ, ինչ որ չէ, և/կամ ինչը որ չէ: Ուստի կարելի է պնդել, որ էսենցիալիզմի շրջանակում ժխտողական եղանակի գործադրմամբ նույնպես հնարավոր չէ հաղթահարել մտակառույցների տարբերակման խնդրում առկա փակուղային իրադրությունը:

Այսպես, քանի որ *Ճշմարիտով* բնութագրված, իմացաբանական մեկ այլ բնութագրիչով որակված կամ ընդհանրապես չբնութագրված մտակառույցների տարբերակման խնդրում (ճշմարիտի էության անորոշության պատճառով) առկա պատնեշը վերացնելը հնարավոր չէ էսենցիալիստական՝ վերը քննարկված երկու եղանակներով, իսկ նումինալիստական մոտեցմամբ էլ արգելքի անտեսումը խնդրի լուծում չէ, ուստի առկա պատնեշը հաղթահարելու այլ տարբերակ չկա, բացի շրջանցելուց՝ մի տեսակ «թռիչքով» զանցելով կամ անցնելով դեպի *Ճշմարիտին* հակադեմ հնարավոր հատկանիշ(ներ)ը: Այս դեպքում էությունական հարցադրումը ոչ թե հաստատողականից փոխարկվում է ժխտողականի, այլ ճանաչողության սուբյեկտը, փոխելով իր դիտանկյունը (ռակուրս) և մնալով մեթոդաբանական էսենցիալիզմում, դիրքավորվում է այնպես, որ անմիջական քննության առարկան լինի *Ճշմարիտ* հասկացության հնարավոր հակադիրը²⁷: Այսինքն՝ մտակառույց-

²⁷ Հասկացությունների միջև հակադեմ հարաբերության մասին մանրամասն տե՛ս **Գ. Ա. Բրուտյան**, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

ները տարբերակվում են *Ճշմարիտի* հնարավոր հակադիր բնութագրիչների (սուտ, կեղծ, սխալ և այլն) համապատասխան լինել/չլինելու հիմքով: Եվ եթե բացահայտվում է, որ կամայական մի մտակառույց չի կարող բնութագրվել *Ճշմարիտի* հակադիր հասկացություններից որևէ մեկով, ապա այդ մտակառույցը կարելի է համարել հավանական ճշմարիտ: Այս ձևով հնարավոր է զանազանել մտակառույցները՝ չհանդիպելով անհաղթահարելի պատնեշների, քանի որ այս դեպքում հաստատողական հարցադրումն ուղղվում է *Ճշմարիտի* հակադիր հասկացությանը, որի սպառիչ բացատրությունը հնարավոր է՝ չհանդիպելով *Ճշմարիտի* էության բացահայտման փորձերում անհրաժեշտաբար առաջացող պարադոքսալ իրադրությանը:

Այստեղ կարևոր է նշել նաև, որ ճանաչողության սուբյեկտի՝ *Ճշմարիտի* հակադեմ հասկացության այս թիրախավորումը (ձևական) տրամաբանության առումով ամբողջովին կանոնական է: Քանի որ եթե ժխտողական եղանակում գործածվող մտակառույցները (միևնույն մատերիայի) հաստատողական եղանակով գործածվող մտակառույցների հակասումներն են, որոնք հերքում են օբյեկտին վերագրվող հնարավոր հատկանիշները, ապա դիտանկյունի այս փոփոխությամբ կիրառություն են ստանում հաստատական եղանակում գործածվող մտակառույցների հակադեմները: Այս մտակառույցների (ճանաչողության) օբյեկտ(ներ)ը, կամ որ նույնն է՝ դատողությունների «... սուբյեկտները, միևնույն հասկացություններն են, իսկ պրեդիկատները՝ հակադեմ հասկացություններ: Ընդ որում, եթե նախորդ դեպքում դատողություններից մեկը հաստատական էր, իսկ մյուսը՝ ժխտական, ապա այս դեպքում երկու դատողություններն էլ պետք է լինեն միևնույն որակի»²⁸:

Բայց կրկին ծագում են հիմնավոր հարցեր. նախ՝ եթե մտակառույցների զանազանում ի վերջո պետք է կատարվի *Ճշմարիտի* հակադեմ բնութագրիչների հիմքով, ապա ի՞նչն է ստիպում, որ կշռադատությունների ծավալման մեկնակետը լինի *Ճշմարիտը*, իսկ հետո անցում կատարվի վերջինիս հակադեմին, և հետո միայն իրականացվի մտակառույցների տարբերակումը ոչ թե *Ճշմարիտ* որակման հիմքով, այլ *Ճշմարիտի* հակադեմներով բնութագրված գաղափարների վերլուծությամբ: Արդյոք ավելի խելամիտ ու նպատակային չի՞ լինի, եթե ճանաչողության սուբյեկտը մտակառույցների զանազանման խնդրին մոտենա անմիջապես *Ճշմարիտի* հակադեմ բնութագրիչների դիտանկյունից:

Երկրորդ՝ ժխտողական եղանակի այս «վերարծարծումը» արդյոք անհարկի ու անիմաստ չի՞ երկարաձգում մտակառույցների տարբերակման գործընթացը՝ խախտելով պարզության (խնայողության) սկզբունքը²⁹: Մանավանդ որ ժխտողական եղանակը կարող է համար-

²⁸ Գ. Ա. Բրուտյան, նշվ. աշխ., էջ 131:

²⁹ Գոյություն ունեն պարզության սկզբունքի մեկնաբանությունների տարատե-

վել ինչպես ժամանակավրեպ, այնպես էլ խիստ յուրահատուկ՝ միայն *Աստծո* գաղափարի ճանաչման համար պիտանի, որն արտարկելի և կիրառելի չէ ընդհանուր ճանաչողության գործընթացում: Իսկ ինչպես հայտնի է, և Անսելմ *Քենթերբերացին* էլ (ի թիվս այլոց) իրավացիորեն պնդում ու փաստարկում է՝ *Աստված* այնպիսի յուրահատուկ մտածում է, որին, ի տարբերություն մնացած բոլոր մտածումների, կարելի է անհակասականորեն վերագրել խիստ որոշակի ստորոգելիներ³⁰:

Այս հարցերը նաև ծանրակշիռ փաստարկներ են վերը նկարագրված հայեցակետը մերժելու համար: Սակայն լիովին հնարավոր են այնպիսի պատասխաններ, որոնք կարող են հիմնավորել մտակառույցների զանազանման՝ վերը նկարագրված մոտեցման գոյության իրավունքը:

Այսպես, մտակառույցների տարբերակման գործընթացը *ճշմարիտից* մեկնարկելը օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող ու սկզբունքորեն անփոփոխելի պայման է, որը բխում է ճշմարտության էությունից (անկախ դրա բացահայտված լինել/չլինելուց): Բանն այն է, որ ճշմարտությունը ոչ միայն գոյաբանական առաջնայնություն ունի բոլոր իրեն (հարակից, հակասող) հակադեմ բնութագրիչների նկատմամբ, այլև դրանց գոյաբանական այն հիմքն է, առանց որի դրանք գոյություն ունենալ պարզապես չէին կարող: Այս իրադրության պատճառն այն է, որ ճշմարիտի հակադեմ ցանկացած բնութագրիչ ճշմարիտի ժխտում է, իսկ ինչպես Ա. Բերգսոնն է ցույց տվել, ժխտումը չի կարող ունենալ ինքնուրույն կեցություն. այն միշտ հաջորդում է ինչ-որ դրական պնդման: Այսինքն՝ երբ պնդվում է ինչ-որ բանի չգոյություն, իրականում պնդվում է մեկ այլ դրական պնդման սխալ լինելը, ուստի ցանկացած ժխտում միշտ ինչ-որ հաստատական դատողության ածանցյալ է: «Այսպիսով, - եզրակացնում է Ա. Բերգսոնը, - եթե հաստատումն անմիջապես վերաբերում է իրին, ապա ժխտումն իրը դիտում է միայն անուղղակիորեն՝ միջանկյալ հաստատման միջոցով: Հաստատական նախադասությունն արտահայտում է որևէ դատողություն. ժխտական նախադասությունն

ասկներ, այստեղ խոսքը կարող է վերաբերել միայն դրանցից մի քանիսին: Պարզության սկզբունքի այդպիսի մեկնաբանությունների մասին մանրամասն տե՛ս **A. Baker**, "Simplicity" // *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2020, ենթագլուխներ՝ 3.2-6.3, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2022/entries/simplicity/> (մուտք՝ 26. 08. 22 թ.), ինչպես նաև՝ **Губанов Н. Н., Губанов Н. И.**, Критерии в системе научного знания, էջ 12 և այլք:

³⁰ Անսելմ *Քենթերբերացին* փաստարկում է, որ *Աստված* գաղափարի ճշգրիտ ըմբռնումն անհրաժեշտաբար ենթադրում է Աստծո չգոյությունը մտածելու անհնարիություն. «...Աստված է այն-ինչից-ավելին-մտածելի-չէ: Որևէ մեկը, ով իրականում հասկանում է սա, նրա համար պարզ է, որ այս նույն գոյն այնպես է գոյում, որ այն չի կարող չգոյել նույնիսկ մտքում: Ուստի որևէ մեկը, ով հասկանում է, թե Աստված այսպես է գոյում, չի կարող Աստծուն մտածել որպես չգոյող», (մեջբերումը **Anselm of Canterbury**, *Proslogion* // *The Major Works*, New York, 1998, p. 89):

արտահայտում է որևէ դատողությանը վերաբերող դատողություն»³¹: Ուստի ճշմարիտի հակադեմ բնութագրիչների «... գոյությունն ու իմաստը բացահայտվում են *ճշմարտության* հետ հարաբերակցվելիս, որովհետև առանց *ճշմարտության* (թեկուզ հստակ չորոշարկված իմաստով) գոյության սկզբունքորեն հնարավոր չէ սրանցից ոչ մեկի մտածումը, այսինքն՝ գոյությունը»³²: Այսպիսով, միանշանակ կարելի է պնդել, որ ճշմարիտի հակադեմ բնութագրիչների գոյությունը հիմնվում է ճշմարիտի կանխատրված գոյության և վերջինիս հարաբերված լինելու վրա: Հետևաբար, մտքի բնականոն ընթացքը չխաթարելու, հավանական շփոթություններից խուսափելու, ճանաչողության գործընթացի արդյունքներն ավելի մատչելի դարձնելու և իմացաբանական նմանատիպ այլ նկատառումներից էլնելով՝ ճանաչողության գործընթացը կա մ պետք է միշտ մեկնարկի ճշմարիտից, կա մ էլ միշտ պետք է նկատի ունենալ ճշմարիտի ամբողջատիրական առաջնայնությունը ինչպես իրեն հակադեմ բնութագրիչների, այնպես էլ ճանաչողության ողջ բովանդակության նկատմամբ: Այսինքն՝ մտակառույցների իմացաբանական տարբերակման գործընթացի արտացոլումը կարող է սկսել *ճշմարիտի* հակադեմ բնութագրիչներից, սակայն դրա ենթատեքստային խորքում (խորապատկերում), որպես գոյաբանական սահմանային հիմք, ինչպես նաև՝ իմացաբանական հարացույց, անհրաժեշտաբար պետք է առկա լինի *ճշմարտություն* մտածումը:

Հատկանշական է, որ այս մոտեցումը բնավ էլ նոր չէ փիլիսոփայական մտքում: Այս պնդման լավագույն փաստարկներից է Հ. Արենդտի քաղաքականությանն ու ճշմարտությանը վերաբերող վերլուծության հիշատակումը, որում հեղինակը կիրառում է *ճշմարտություն* հասկացությունը՝ կանխավ հայտնելով, որ «... կարելի է անտեսել՝ ի՞նչ է ճշմարտությունը հարցը և բավարարվել այս բառի իմաստային այն դիտարկումով, որը մարդիկ սովորաբար հասկանում են»³³: Արենդտի այս մոտեցումը նրան թույլ է տալիս խուսափել *ճշմարտություն* հասկացությունը բացահայտելու (թերևս ինքնաբերաբար ծագող) հարկավորությունից և կենտրոնանալ վերջինիս հակադեմ հասկացությունների վրա: Արենդտը չի անդրադառնում այս հնարին դիմելու պատճառին, սակայն այստեղ էականն այն է, որ հեղինակը քննարկում է ճշմարիտին հակադեմ բնութագրիչներով որակելի մտակառույցները՝ մեկնարկելով ճշմարիտից:

Ուսումնասիրության օբյեկտը ճշմարիտին հակադեմ դիտանկյու-

³¹ **Ա. Բերգսոն**, Մետաֆիզիկայի ներածություն, Ստեղծարար Էվոլյուցիա, Եր., 2003, էջ 343:

³² **Գ. Հակոբյան**, Իրավաքաղաքական խոսույթի ոչճշմարիտ տարրերի շուրջ // «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն», Եր., 2020, № 1 (31), էջ 32:

³³ **Arendt H.**, Truth and Politics // Truth: engagements across philosophical traditions, edited by José Medina and David Wood, Malden, 2005, p. 297.

նից քննելու հնարը էական դեր ու նշանակություն ունի նաև Կարլ Փոփերի մեթոդաբանական ֆալսիֆիկացիոնիզմում: Նրա համոզմամբ՝ ճանաչողական նոր բովանդակության ստացումը տեղի է ունենում ստեղծագործական և իռացիոնալ (բերգսոնյան իմաստով) գործընթացների միջոցով, իսկ ճանաչողական նորույթը, որը կարող է լինել կանխակալ ու անհիմն, ենթակա է ստուգման ու ճշգրտման՝ «փորձի և սխալի» սխեմայի դեղուկտիվ կիրառությամբ³⁴:

Ըստ Փոփերի գիտափիլիսոփայական ցանկացած գործընթացում պետք է հարատևորեն նկատի ունենալ մարդու սխալական լինելու փաստը, որից էլ անհրաժեշտաբար բխում է գիտելիքի սխալական լինելը. «... գիտությունը սխալվող է, որովհետև գիտությունը մարդկային է»³⁵: Փոփերյան այս ֆալսիֆիզմի համաձայն՝ կարելի է փնտրել և գտնել ճշմարտությունը՝ սովորելով սեփական սխալներից, քանի որ սխալմունքի ամեն մի ճանաչում ինքնին ճշմարտության արտացոլում է³⁶: Սա է Կ. Փոփերի (ինչպես հեղինակն էլ անվանում է) նեգատիվիստական և քննադատական փիլիսոփայության հարացույցը, որը նպատակադրվում է փնտրել, գտնել ու հեռացնել գիտական տեսություններում առկա սխալները՝ հանուն ճշմարտության բացահայտման³⁷:

Այստեղ կարևոր է նշելը, որ Փոփերը հստակ բացատրում է ճշմարիտին հակադեմ բնութագրիչներով որակելի մտակառույցներին առանցքային տեղ հատկացնելու պատճառը՝ դրանք դասակարգելով մեկ ընդհանրության մեջ և անվանելով սխալ, կեղծ, տգիտություն, չիմացություն և այլն: Նա, ի թիվս այլնի, վկայակոչելով անտիկ փիլիսոփա Քսենոփանեսին, պնդում է, որ ճշմարտության կիրարկումը (որպես «կարգավորիչ սկզբունք»³⁸) համանման է միշտ կամ գրեթե միշտ ամպերով ծածկված սարի գագաթը մագլցելու իրադրությանը: Սար մագլցողը, տեսանելիության բացակայությամբ պայմանավորված, կարող է երբեք ի վիճակի չլինել զանազանելու սարի գագաթը սարի լանջից, սակայն այդ անորոշությունը ո՛չ լեռան գագաթի օբյեկտիվ գոյությունն է հերքում, ո՛չ էլ դրան հասնելու հնարավորությունը: Մագլցողը, հասած լինելով լեռան գագաթին, կարող է չիմանալ այդ մասին և/կամ կասկածել դրանում, սակայն միշտ կարող է իմանալ գագաթին հասած

³⁴ Տե՛ս **Popper K.**, The Logic of Scientific Discovery, London and New York, 2002, էջ 8:

³⁵ **Popper K. R.**, The open Society and Its Enemies, Addenda, Princeton, 2013, p. 491.

³⁶ Տե՛ս նույն տեղը:

³⁷ Տե՛ս **Popper R. K.**, Conjectures and Refutations, The Growth of Scientific Knowledge, New York, 1962, էջ 51, 429 և այլն:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 226: Ինչպես վերը շարադրվածից էլ կարելի է ենթադրել, ասելով «օբյեկտիվ ճշմարտություն (որպես կարգավորիչ սկզբունք)» Կ. Փոփերը նույնպես նկատի ունի ճշմարիտը: Հատկանշական է, որ այս քննարկման շրջանակում Փոփերը համակողմանիորեն վերլուծում է ճշմարտության հիմնախնդրի լուծման Անդրեյ Տարսկու տարբերակը և այն համարում լիովին ընդունելի: Եվ կարելի է վստահ պնդել, որ մաթեմատիկոս-փիլիսոփա Տարսկու լուծումը վերաբերում է ճշմարիտին՝ որպես մտքի իմացաբանական բնութագրիչի, և ոչ թե ճշմարտությանը:

չլինելու մասին շատ պարզորոշ և հստակ³⁹:

Այս նույն ձևով էլ ճանաչողության սուբյեկտը երբեք չի կարող վստահ լինել, որ ինքը հասել է ճշմարտությանը (և/կամ կիրարկում է ճշմարտությունը), որովհետև հնարավոր չէ հասնել ճշմարտությանը և պարզորոշ ճանաչել այն: Ի հակադրություն սրա՝ միշտ հնարավոր է պարզորոշ իմանալ ու արձանագրել, որ ինչ-որ մտակառույցներ ճշմարիտ չեն: «Այսպիսով,- պնդում է Կ. Փոփերը,- թեև համապատասխանությունը կամ համաձայնվածությունը ճշմարտության չափանիշներ չեն, որովհետև ակնհայտորեն փոխհամաձայնված համակարգերը փաստացի կարող են պարզապես կեղծ լինել, բայց անհամապատասխանությունը կամ անհամաձայնվածությունը կեղծության բացահայտիչներ են. այսու՝ եթե մենք հաջողակ ենք, թերևս կարողանանք բացահայտել անհամաձայնվածությունները և դրանք օգտագործել՝ հայտնաբերելու համար մեր որոշ տեսությունների սխալ լինելը»⁴⁰: Այսինքն՝ Կ. Փոփերն առաջարկում է գտնել և հեռացնել ճանաչողության գործընթացում արձանագրված բոլոր այն մտակառույցները, որոնք չեն համապատասխանում իրականությանը կամ չեն համաձայնվում առկա դրույթներին: Իսկ սա նշանակում է ուսումնասիրության օբյեկտին մոտենալ ճշմարիտին հակադեմ դիտանկյունից, կամ որ նույնն է՝ կենտրոնանալ ճշմարիտին հակադեմ մտակառույցների վրա:

Այսպիսով, կարելի է համարել, որ վերն առաջադրված առաջին հարցին տրված է բավարարող պատասխան, բայց որպեսզի պատասխանը ավելի մոտենա լիարժեքությանը, հարկավոր է արձանագրել էական որոշ նույնություններ ու տարբերություններ, որոք առկա են Արենդտի կիրառած և Փոփերի ու այս վերլուծության մեջ առաջադրված հնարներում:

Այս երեք մոտեցումների էական նույնություններից է այն, որ երեքն էլ արտարկելի և կիրառելի են հոգևոր մշակույթի բոլոր ձևերում: Նշանակալի նույնություն է նաև այն, որ, ինչպես վերն էլ ասվեց, նշված երեք հնարներում էլ ճանաչողության սուբյեկտը քննության առարկային մոտենում է ոչ ճշմարիտի դիտանկյունից, թեև երեքի բուն նպատակն էլ ճշմարիտն է, և երեքն էլ մեկնարկում են ճշմարիտից (և/կամ հարատևորեն նկատի են առնում այն):

Քննարկվող երեք հնարներում առկա են նաև էական տարբերություններ: Այսպես, Հաննա Արենդտը չի անդրադառնում ո՛չ այդ հնարին դիմելու պատճառ(ներ)ին, ո՛չ էլ ճշմարիտի անորոշ կամ որոշակի լինելուն: Ի հակադրություն սրա՝ ինչպես այս վերլուծությամբ առաջադրվող հայեցակետում, այնպես էլ Փոփերի ուսմունքում հանգամանալի քննարկվում են մոտեցման ընտրության պատճառներն ու հնարավոր առավելությունները՝ մատնացույց անելով անհաղթահարելի այն իրա-

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 236:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 226:

վիճակները, որոնք առնչվում են ճշմարտությանը: Վերջապես, որ ամենակարևորն է, Փոփերն առաջարկում է միայն բացահայտել քննարկվող մտակառույցի ճշմարիտ չլինելը և պարզապես հեռացնել այն միշտ առկախ թողնելով (ինքնաբերաբար առաջացող) կարևոր մեկ հարց. իսկ ի՞նչ է կամ ինչպիսի՞ն է մտակառույցը, քանի որ (կամ եթե) այն ճշմարիտ չէ:

Ի տարբերություն Կ. Փոփերի՝ Արենդտը ոչ միայն բացահայտում է ոչ ճշմարիտի որոշ տեսակներ, այլև կատարում էուրթենական անդրադարձներ: Այդպիսին է նաև սույն վերլուծության մեջ նկարագրվող հայեցակետը, որով, ի տարբերություն Փոփերի, առաջարկվում է թիրախավորել ճշմարիտի հակադեմ բնութագրերը, որոշարկել դրանց էութունները և այդ հիմքով զանազանել մտակառույցները միմյանցից՝ հստակ մատնանշելով, թե քննվող մտակառույցը ճշմարիտի հնարավոր հակադեմ ո՞ր բնութագրիչով է կարելի իրավացիորեն որակել, որից էլ ինքնըստինքյան պարզ կդառնա, որ սովյալ մտակառույցը ճշմարիտ լինել չի կարող: Այսինքն՝ այստեղ առաջադրվող հայեցակետով մտակառույցների տարբերակումն իրականացվում է՝ գտնելով ոչ ճշմարիտ մտակառույցները, ինչպես փոփերյան ֆալսիֆիկացիոնիզմում: Եվ, ինչպես արենդտյան հնարում, անդրադարձ է կատարվում գտնված ոչ ճշմարիտ մտակառույցի էությանը՝ բացահայտելով դրա ինչպիսին լինելը, ուստի և ճշմարիտ չլինելը: Տրամաբանության դասագրքի բառամթերքով ասած՝ Փոփերի համար ցուցանիշ է *ճշմարիտ* հասկացության հակասությունը, որը *ոչ ճշմարիտ* է, իսկ այստեղ առաջարկված հնարում ցուցանիշ են ճշմարիտ հասկացության հնարավոր հակադեմները⁴¹: Եվ այս հանգամանքը կարելի է համարել առաջարկվող հայեցակետի գոյության իրավունքի էական բաղադրիչ՝ առնվազն այն պատճառով, որ **ինչպես գիտափիլիսոփայական, այնպես էլ հոգևոր մշակույթի ցանկացած տեսակի խոսույթում կարող են լինել ոչ ճշմարիտ այնպիսի մտակառույցներ, որոնք ոչ միայն չեն խանգարի ճանաչողության գործընթացին, այլև կնպաստեն դրա առաջխաղացմանը:**

Երկրորդ հարցի առիթով հարկ է նշել, որ ինքնին հասկանալի է ժխտողական եղանակի աստվածճանաչողության մեջ արդյունավետ լինելը բնավ չի կարող երաշխավորել, որ այն արդյունավետ կլինի նաև ճանաչողության այլ ուղղվածություններում: Սակայն նույն կերպ էլ սխալ է պնդելը, թե այն արտարկելի չէ այլ ոլորտներ, որքան էլ յուրատեսակ լինի դրա նախնական (հաջողությամբ) կիրառության ոլորտը: Այս դեպքում արդյունավետության առումով ոչինչ չի երաշխավորում նաև հնամենիությունը, մանավանդ որ քննարկվող խնդիրը իմացաբանական-տրամաբանական է, այսինքն՝ արտաժամանակյա-արտապատմական: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ առկա նախադրյալ-

⁴¹ Տե՛ս Գ. Ա. Բրուտյան, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

ներից (խիստ յուրատեսակ ոլորտում, վաղ ժամանակներում կառուցարկված և այլն) արդյունավետությանն առնչվող եզրակացությունները հնարավոր չէ: Հետևաբար կարելի է պնդել, որ ժխտողական եղանակի արդյունավետության բացահայտման առաջնային միջոցներից է փորձարկումը: Իսկ, ինչպես արդեն ցույց տրվեց (փորձարկվեց), ժխտողական եղանակի կիրառությունն այնքան էլ արդյունավետ չէ մտակառույցների զանազանման գործընթացում, ընդ որում՝ չի բացառվում այդ կիրառության լիովին անիմաստ լինելը: Բայց անիմաստության այս պնդումը հնարավոր չէր լինի իրավացի համարել, եթե մտակառույցների տարբերակման գործընթացում արդեն իսկ փորձված ու համակողմանի վերլուծված չլիներ ժխտողական եղանակը: Ուստի հարցին, թե ժխտողական եղանակի փորձարկումը մտակառույցների տարբերակման գործընթացում արդյոք անտեղի երկարաձգում և անհարկի վերարժարծում չէ, տրվում է բացասական պատասխան: Չբացառելով հնարավոր այն պնդումը, որ դրա անտեղիությունը կարելի էր տեսնել նաև անզեն աչքով՝ հարկ է նշել, որ առնվազն այս բարդ հիմնախնդրի շրջանակում չի կարելի բացառել, որ այն, ինչ տեսանելի է նույնիսկ անզեն աչքով, իրականում կարող է չլինել այնպիսին, ինչպիսին որ թվում է:

Այսպիսով, հաշվի առնելով վերն արձանագրված փաստերն ու դրանց համադրություններից բխող եզրակացությունները՝ կարելի է պնդել, որ **կան ծանրակշիռ փաստարկներ ուսումնասիրության օբյեկտին ճշմարիտի հակադիր դիտանկյունից մոտենալու պնդման օգտին:** Այսինքն՝ սուտը, կեղծը, սխալը, ոչճշմարիտը, մոլորությունը և ճշմարիտի բոլոր հնարավոր հակոտնյաները պետք է գիտափիլիսոփայական քննարկման առարկա դառնան ոչ միայն այն պատճառով, որ ինքնին կարևոր է դրանց բացահայտումը, այլև քանի որ ճանաչողության օբյեկտին սրանց դիտանկյունից մոտենալով՝ ճանաչողության սուբյեկտը չի հանդիպի *ճշմարիտը* բացահայտելու անհաղթահարելի խնդրին:

Սուբյեկտի այսպիսի դիրքավորումը կարող է նպաստավոր լինել հոգևոր մշակույթի բոլոր ձևերի խոսույթային տարրերի իմաստավորման և վերախմաստավորման հարցում, մանավանդ այն խոսույթներում, որտեղ կարող են տեսակարար կշիռ և մեծ ազդեցություն ունենալ ոչ ճշմարիտ մտակառույցները:

ГЕВОРГ АКОПЯН – О подходе к объекту изучения с ракурса противоположного понятия истинного. – В статье рассматриваются некоторые существенные трудности, связанные с процессом дифференциации мысленных структур, и подчеркивается, что какую бы гносеологическую квалификацию они не получили, в конечном итоге необходимо выяснить, истинны они или нет. Однако оказывается, что из-за невозможности выявления и определения понятия *истинного* процесс дифференциации оказывается в парадоксальной ситуации и сталкивается с непреодолимой преградой. Поэтому вместо преодоления барьера предлагается обойти его и дифференцировать ментальные структуры с противоположного ра-

курса понятия *истинного*, что, хотя опять-таки весьма проблематично, является вполне осуществимым процессом познания.

Ключевые слова: *истинно, истина, обнаруживать, определение, описание, дифференциация мысленных структур, гносеологическая квалификация, характеристика, противоположное понятие*

GEVORG HAKOBYAN – *On the Approach to the Object of Study from the Perspective of the Contrary Concept of the True.* – Article discusses some difficulties related to the process of differentiation of mental structures, and emphasizes that no matter what gnoseological qualities they receive, in the end it is necessary to find out whether they are true or not. However, it turns out that due to the impossibility of defining and making precise the concept of true, the process of differentiation gets into a paradoxical situation and faces an insurmountable barrier. Therefore, instead of overcoming the barrier, it is proposed to bypass it and implement the differentiation of mental structures from the perspective of the contrary concept of the true, which, although again very problematic, nevertheless is a completely feasible process of the recognition.

Key words: *true, truth, find out, definition, description, differentiation of mental structures, gnoseological qualification, characterization, contrary concept*